

Dariusz Stępkowski

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6855-1517>

**Recenzja książki Hansa-Christopha Kollera
„Bildung anders denken. Einführung
in die Theorie transformatorischer
Bildungsprozesse” (wyd. 2, Stuttgart:
Kohlhammer, 2018), ss. 191**

Kontakt:	Dariusz Stępkowski d.stepkowski@uksw.edu.pl
Jak cytować:	Stępkowski, D. (2021). Recenzja książki Hansa-Christopha Kollera „Bildung anders denken. Einführung in die Theorie transformatorischer Bildungsprozesse” (wyd. 2, Stuttgart: Kohlhammer, 2018), ss. 191. <i>Forum Oświatowe</i> , 33(1), 119–125. https://doi.org/10.34862/fo.2021.1.8
How to cite:	Stępkowski, D. (2021). Recenzja książki Hansa-Christopha Kollera „Bildung anders denken. Einführung in die Theorie transformatorischer Bildungsprozesse” (wyd. 2, Stuttgart: Kohlhammer, 2018), ss. 191. <i>Forum Oświatowe</i> , 33(1), 119–125. https://doi.org/10.34862/fo.2021.1.8

Recenzowana książka traktuje o niemieckim terminie pedagogicznym *Bildung* i jego nowym odczytaniu. Zwiastunem tego jest fraza zawarta w tytule: *anders denken*, co w przekładzie na język polski znaczy ‘(po)myśleć inaczej’. Zanim jednak zostanie przedstawiony odmienny sposób myślenia o *Bildung*, który proponuje Hans-Christoph Koller, należy przynajmniej szkicowo zrekonstruować dotychczasowy. Autorowi recenzji nie chodzi przy tym o rekonstrukcję *Bildung* z perspektywy wewnętrznej (niemieckiej), lecz zewnętrznej (pozaniemieckiej).

W pozaniemieckim dyskursie pedagogicznym słowo *Bildung* pojawia się akcydentalnie i jest jasno kojarzone z kulturą i pedagogiką niemiecką. Traktuje się je jako termin specyficznie niemiecki, którego nie da się łatwo przełożyć na inne języki. Tego odczucia nieprzekładalności, a może raczej trudności translatorskiej, nie podzielano zawsze i wszędzie w jednakowym stopniu. Przykładowo w języku polskim dość powszechnie przyjmuje się, że odpowiednikiem niemieckiego *Bildung* jest słowo *kształcenie*. Podobna sytuacja ma miejsce w wielu innych językach środkowo-wschodniej części Europy, np. w czeskim *vzdělávání*, w słowackim *vzdelavanie*, w rosyjskim *образование* [obrasovanie], w chorwackim *obrazovanje*, w bułgarskim *образование* [obrasovane] czy serbskim *образовање* [obrasovane].

Oczywiście nie we wszystkich językach narodowych istnieje ekwiwalent *Bildung*. Dotyczy to w szczególności tych, w których nie doszło do zróżnicowania terminów oznaczających złożoność działania pedagogicznego. Wynika ona stąd, że uczestniczą w nim dwie strony – rodzic/wychowawca/nauczyciel/pedagog i dziecko/wychowanek/uczeń, i każda z nich wykonuje swoją czynność. *Bildung* i jego synonimy w różnych językach odnoszą się do czynności dziecka/wychowanek/ucznia. Do oznaczenia czynności rodzica/wychowawcy/nauczyciela/pedagoga służy w niemczyźnie termin *Erziehung*, w języku polskim – *wychowanie*, czeskim i słowackim – *výchova*, rosyjskim – *воспитание* [vospitanie], chorwackim – *odgoj*, bułgarskim – *възпитание* [vspitanie] i w końcu w serbskim – *васпитање* [vaspitane]. Za symptomatyczne należy uznać to, że *Bildung* i jego ekwiwalenty weszły do narodowych terminologii pedagogicznych dopiero w dwu ostatnich stuleciach i są do siebie bardzo podobne pod względem konstrukcji słowotwórczej. Języki europejskie, w których nie dokonało się takie rozszczepienie, wyrażają dwupodmiotowe i dwuczynnościowe działanie peda-

gogeniczne jednym terminem. Jest nim najczęściej odpowiednik łacińskiego *educatio*. Należą do nich przykładowo języki: francuski (*éducation*), angielski (*education*), rumuński (*educație*) i białoruski (*адукацыя* [adukatsia]).

W Europie Wschodniej i Środkowej do drugiej dekady XX wieku dominowała pedagogika i terminologia niemiecka (Kultaieva, 2017, s. 250–260). Niewątpliwie termin *Bildung* należy do jej rozpoznawalnych zasobów. Żeby go przybliżyć na przykład kulturze anglosaskiej, powstały w ostatnim czasie opracowania, których autorzy akcentują wspomnianą trudność translatorską (np. Koselleck, 2006/2009; Horlacher, 2016). Pojawili się też tacy, którzy wprost negują użyteczność *Bildung* w uprawianiu pedagogiki poza granicami Niemiec (np. Masschelein, Ricken, 2003, 2010). W tej sytuacji mogłoby się wydawać, że dyskusja nad *Bildung* jako specyficznie niemieckim „konstruktem narodowym” (Horlacher, 2016, s. 54), „dla którego niezwykle trudno jest znaleźć ekwiwalenty w innych językach” (Koselleck, 2009, s. 116), już się zakończyła. Za potwierdzenie tego należy uznać fakt, że *Bildung* zostało umieszczone w *Dictionary of Untranslatables* (Espagne, 2014). Paradoksalnie jednak część niemieckich badaczy zwraca uwagę na skądinąd oczywistą konieczność odróżnienia słowa *Bildung* od oznaczanego przez nie pojęcia. O ile to pierwsze bez dwóch zdań niesie ze sobą pokaźny багаż niemieckiej tradycji kulturowej i językowej, o tyle to drugie nie ogranicza się jedynie do języka niemieckiego, a wprost przeciwnie – uobecnia się niemalże we wszystkich językach świata (Benner & Brüggem, 2004; Benner, 2017; Rucker, 2020). Uniwersalizm pojęcia *Bildung* wynika ze wskazanej powyżej funkcji oznaczania własnego udziału dziecka/wychowanka/uczenia w działaniu pedagogicznym.

Wracając do kontekstu polskiego, interesujące byłoby odtworzenie historii polskiego terminu *Bildung*. Nie chodzi o słowo *kształcenie* jako jego domniemany synonim, lecz właśnie o oryginalnie zapisane *Bildung*. Opracowanie takiej rekonstrukcji wydaje się nawet konieczne ze względu na podnoszony zarzut, że polskie *kształcenie* nie trafia w istotę problemu zawartego w niemieckiej idei *Bildung* (Sosnowska, 2015, s. 65–120). Ten zarzut potwierdza analiza genealogiczna polskiego słowa *kształcenie*. Dowiedziono w niej jego własnych źródeł językowych (Maliszewski et al., s. 22–31), co zaprzecza istnieniu bezpośredniego powinowactwa z *Bildung*. To skłania do przyjęcia hipotezy, że oba słowa – *Bildung* i *kształcenie* – nabrały charakteru terminów pedagogicznych niezależnie od siebie. Podstawą tego był proces, który można nazwać narodzinami pedagogiki europejskiej. Pedagogika ta bynajmniej nie wywodzi się z niemieckiej idei *Bildung*, lecz z tradycji starogreckiej *paidei* i sposobu myślenia, który między połową XVIII i połową XIX wieku zaczął być stosowany wobec dziecka/wychowanka/uczenia i przez to zyskał miano pedagogicznego (Komar, 2019).

Z powyższych wyjaśnień wynika, że terminy *Bildung* i *kształcenie* trzeba traktować, z jednej strony, jako niezależne, z drugiej zaś jako współzależne. Niezależne są one w aspekcie etymologicznym – oba powstały jako neologizmy, które utworzono specjalnie na potrzeby myślenia pedagogicznego, a w szczególności ukazania działania pedagogicznego od strony dziecka/wychowanka/uczenia. Współzależne są zaś dlatego, że mają za przedmiot to samo pojęcie. Oczywiście odczytanie tego pojęcia

z perspektywy języka niemieckiego i polskiego nie może być i nie jest takie samo. To właśnie uzasadnia możliwość i potrzebę sięgnięcia po książkę Kollera, ale nie jako kolejną próbę wytłumaczenia niemieckiemu czytelnikowi specyfiki niemieckiego słowa *Bildung*, lecz jako rozjaśnienie pojęcia, które istnieje również w języku polskim i jest denotowane przez słowo *kształcenie*.

Po naszkicowaniu związku łączącego problematykę książki Kollera z naszym rodzimym dyskursem pedagogicznym wracam do przedstawienia jej zawartości. Na stronie tytułowej oprócz zapowiedzi innego myślenia o *Bildung* niż dotychczasowe autor zawarł wskazanie, w którym kierunku będą zmierzać jego przemyślenia. Zapowiada to podtytuł *Einführung in die Theorie transformatorischer Bildungsprozesse* [Wprowadzenie do teorii transformacyjnych procesów *Bildung*]. W nawiązaniu do teorii *Bildung* Wilhelma von Humboldta, która pomimo kontrowersji uchodzi nieprzerwanie w pedagogice niemieckiej za klasyczną, Koller interpretuje atrybut transformacyjności jako zmianę zachodzącą w podmiocie co do relacji wobec siebie samego i świata (s. 13). Nie chodzi bynajmniej o zmianę powodowaną naciskami edukacyjnymi pochodzącymi ze strony rodziców/wychowawców/nauczycieli/pedagogów, które opisała Astrid Męczkowska (2006) w odniesieniu do oświeceniowego pojęcia *Bildung*, lecz o transformację dokonującą się w podmiocie dzięki językowi, a mówiąc precyzyjniej, za pomocą „podstawowych figur językowych obrazujących stosunek człowieka do świata i siebie samego” (s. 15). Zdaniem Kollera tego rodzaju transformacji nie należy utożsamiać z uczeniem się rozumianym jako przekazywanie, przyswajanie i przetwarzanie informacji, lecz właśnie jako proces *Bildung*, który zachodzi dzięki wspomnianym figuram językowym jako wyższy poziom uczenia się. Skoncentrowanie uwagi na językowych indykatorach *Bildung* otwiera drogę do zastosowania teoretycznej koncepcji Kollera w empirycznych badaniach jakościowych, które autor nie tylko postuluje, lecz przeprowadził i zaprezentował w ostatniej części swojej publikacji (s. 137–181).

Oprócz wskazanego powyżej ukierunkowania językowego w monografii Kollera rzuca się w oczy szeroki krąg autorów, których koncepcje przywołuje i z ich pomocą konkretyzuje własny projekt – jak to zapowiada w tytule – innego myślenia o *Bildung*. Projekt ten autor przedstawił podczas prowadzonych przez siebie wykładów akademickich. Stąd wynika jego dość nietypowa struktura. Mimo że publikacja nie jest zbyt obszerna i została napisana syntetycznie, składa się aż z czterech rozdziałów, co odpowiada mniej więcej liczbie wykładów w jednym semestrze.

W rozdziale pierwszym Koller zawarł wprowadzenie do problematyki. Jego treść została powyżej zrekapitulowana. Pozostałe rozdziały autor pogrupował w cztery części, które odzwierciedlają cztery obszary eksplikacji proponowanej przez niego teorii *Bildung* jako procesów transformowania podstawowych figur językowych, w których wyraża się stosunek podmiotu do siebie samego i świata. Poniżej każda z tych części zostanie pokrótce scharakteryzowana.

Głównym motywem w pierwszej części jest doprecyzowanie przedmiotu podlegającego transformacji w procesach *Bildung*. W tym celu Koller omówił wybrane współczesne teorie socjologiczne, psychologiczne i filozoficzne, których autorzy

analizują pojęciowo konstytucję indywiduum i jego stosunki z sobą samym, innymi i ze światem. Pod tym względem została streszczona teoria społeczna Pierre'a Bourdieu (rozdział 2), koncepcja narracyjnej tożsamości Paula Ricoeura (rozdział 3), teoria subiektywizacji Judith Butler (rozdział 4) i koncepcja nieświadomości o strukturze języka autorstwa Jacques'a Lacana (rozdział 5).

W drugiej części swojej monografii Koller skoncentrował się na ukazaniu powodów skłaniających podmiot do porzucenia figur językowych, którymi do tej pory się posługiwał, i podjęcia wysiłku transformacyjnego. Tak pojmowane procesy *Bildung* mogą zostać wywołane przez „negatywne doświadczenia”, które opisał Günter Buck, nawiązując do filozofii Hegla i Husserla (rozdział 6), doświadczenie Innego, nad którym zastanawiał się Bernhard Waldenfels (rozdział 7), i/lub spór, który teoretycznie eksplorował Jean-François Lyotard (rozdział 8). Przy prezentowaniu tych ujęć Kollerowi zależy przede wszystkim na wydobyciu implikowanego w nich językowego (semantycznego) rozumienia stosunku podmiotu do siebie samego i świata.

Za trzeci obszar, który wymaga rozjaśnienia w transformacyjnej teorii *Bildung*, Koller uznał samą transformację. Mówiąc konkretniej, chodzi o wyjaśnienie warunku możliwości zachodzenia zmian/modyfikacji w więzi łączącej podmiot z samym sobą, innymi i ze światem. W tym kontekście za wyjątkowo ważny i wymagający wyjaśnienia problem uznał Koller powstawanie czegoś całkowicie nowego. W tej części autor omówił koncepcje pochodzące z różnych dyscyplin naukowych. Są to w szczególności filozoficzne teorie odkryć naukowych Karla R. Poppera, Thomasa Kuhna i Charlesa S. Pierce'a (rozdział 9), socjologiczne wyjaśnienie Ulricha Oevermanna odnośnie do powstawania tego, co nowe (rozdział 10), oraz hermeneutyczne i dekonstruktywistyczne koncepcje powstawania nowych sposobów odczytywania tekstów w oparciu o idee Hansa-Georga Gadamera, Jacques'a Derridy i Judith Butler (rozdział 11).

Czwarta i ostatnia część recenzowanej książki obejmuje rozważania teoretyczne dotyczące możliwości zaimplementowania *Bildung* jako kategorii badawczej, która opisuje i śledzi transformacje dokonujące się w podmiocie (rozdział 12). Do tych rozważań Koller dołącza projekt prowadzenia badań biograficznych wykorzystujących omówioną kategorię (rozdział 13), a na zakończenie zamieszcza raport z jakościowego badania empirycznego, które przeprowadził, pracując na tekście literackim (rozdział 14).

W powyższej charakterystyce książki Kollera posługiwałem się wyłącznie niemieckim słowem *Bildung*, nie podając jego tłumaczenia na język polski. Zrobiłem to celowo, żeby dać czytelnikowi możliwość wypróbowania różnych znaczeń (pojęć), w tym również tego, które przedstawiłem na początku i oznaczyłem polskim terminem „kształcenie”. Oczywiście zdaję sobie sprawę, że moja propozycja może wydawać się mało zrozumiała. Ma to powody we wcale nie tak dalekiej przeszłości, kiedy to termin „kształcenie” został skazany na banicję z pedagogiki ogólnej (Stępkowski, 2019). Jeżeli jednak przyjmie się zaproponowane przeze mnie na początku rozumienie, że mianowicie „kształcenie” odnosi się do czynności własnych dziecka/ucznia/wychowanka, wówczas jaśniejsza staje się również Humboldtowska kon-

cepcja *Bildung* jako rozwoju językowego i nabudowana na niej propozycja Kollera. W propozycji tej transformacyjne procesy *Bildung* dotyczą figur językowych, które wytwarza i przekształca podmiot w relacjach z sobą samym, innymi i światem. Czy nie nasuwa to na myśl polskiego słowa *kształcenie* rozumianego jako kształtowanie siebie samego?

BIBLIOGRAFIA

- Benner, D. (2017). John Dewey, a modern thinker: On education (as *Bildung* and *Erziehung*) and democracy (as a political system and a mode of associated living). In L. J. Waks & A. R. English (Ed.), *John Dewey's democracy and education: A centennial handbook* (s. 263–278). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316492765.032>
- Benner, D., & Brüggen, F. (2004). *Bildung/Bildsamkeit*. In D. Benner & J. Oelkers (Ed.), *Historisches Wörterbuch der Pädagogik* (s. 174–215). Beltz Verlag.
- Espagne, M. (2014). *Bildung, Kultur, Zivilisation*. In B. Cassin (Ed.), *Dictionary of untranslatables: A philosophical lexicon*. Princeton University Press [epub].
- Horlacher, R. (2016). *The educated subject and the German concept of Bildung: A comparative cultural history*. Routledge.
- Komar, Z. (2019). The idea of continental *pädagogik*. In B. Kudláčová & A. Rajskey (Ed.), *Education and "Pädagogik": philosophical and historical reflections (Central, Southern and South-Eastern Europe)* (s. 42–55). Peter Lang.
- Koselleck, R. (2009). O antropologicznej i semantycznej strukturze pojęcia kształcenia (W. Kunicki, Tłum). In R. Koselleck, *Dzieje pojęć: Studia z semantyki i pragmatyki języka społeczno-politycznego* (s. 111–170). Oficyna Naukowa. (Praca oryginalna wydana w 2006).
- Kultaieva, M. (2017). Recepcja idei pedagogicznych klasycznego niemieckiego idealizmu w ukraińskiej i polskiej tradycji filozofii edukacji. In S. Sztobryn & D. Stępkowski (Red.), *Uniwersalizm i regionalizm pedagogiki filozoficznej* (s. 247–264). Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Pedagogiki Filozoficznej.
- Maliszewski, K., Stępkowski, D., & Śliwerski, B. (2019). *Istota, sens i uwarunkowania (wy)kształcenia*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Masschelein, J., & Ricken, N. (2003). Do we (still) need the concept of *Bildung*? *Educational Philosophy and Theory*, 2(35), 139–154. <https://doi.org/10.1111/1469-5812.00015>
- Masschelein, J., & Ricken, N. (2010). *Bildung*. In P. Peterson, E. Baker, & B. McGaw (Ed.), *International encyclopedia of education* (t. 6, s. 127–132). Elsevier – Academic Press.
- Męczkowska, A. (2006). *Podmiot i pedagogika: Od oświeceniowej utopii ku pokrytycznej dekonstrukcji*. Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.

- Rucker, T. (2020). Teaching and the claim of bildung: The view from general didactics. *Studies in Philosophy and Education*, 39, 51–69. <https://doi.org/10.1007/s11217-019-09673-0>
- Sosnowska, P. (2015). *Arendt i Heidegger: Pedagogiczna obietnica filozofii*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.
- Stępkowski, D. (2019). Integralna czy komplementarna? „Archeologia” transformacji polskiej pedagogiki ogólnej w XX wieku. *Teraźniejszość–Człowiek –Edukacja*, 22(3(87)), 7–26. <https://doi.org/10.34862/tce.2019.3.1>